

De betekenis van het Nehalennia erfgoed

**Reflecties op de RMO topstukkenlezing over Nehalennia
door Jasper de Bruin op 16 mei 2021**

Wim Bonis

Met veel interesse heb ik naar de online-lezing van Jasper de Bruin geluisterd en gekeken, waarin hij, aan de hand een altaarbeeld van de Godin Nehalennia waarop zij in drievoud is afgebeeld, het een en ander vertelde over de vondsten in Domburg en Colijnsplaat. Laat ik vooropstellen dat ik – anders dan De Bruin – geen achtergrond heb als archeoloog, en ook niet als historicus, maar dat ik mij al wel jaren hebt verdiept in Nehalennia en de betekenis van haar erfgoed. Daarbij heb ik de wetenschappelijke kennis over haar, die telkens wordt aangevuld met nieuwe vondsten en inzichten, mij zo goed mogelijk eigen proberen te maken. Ik heb in Nehalennia altijd een lokale expressie van een Godinnenerfgoed gezien dat ooit wijdverbreid is geweest en veel dieper geworteld zit dan het erfgoed van de mannelijke Goden, waaronder natuurlijk de God uit het Christendom.

Interessante aspecten van de Nehalennia verering

Vanuit de specialistische benaderingen van de archeologie en de geschiedenis is zeker veel kennis opgedaan en zijn absoluut ook hele waardevolle inzichten voortgekomen – waar deze lezing ook blijk van heeft gegeven. Ik was blij verrast dat De Bruin een aantal interessante aspecten naar voren haalde waar ik nog niet van op de hoogte was.

Hij wees erop, dat de vondst bij Colijnsplaat in de 70'er jaren van de vorige eeuw, met meer dan 311 altaarbeelden (waarvan er 50 compleet zijn), 'het best bewaarde tempelinventaris' van heel Europa is, en dat deze daarom alleen al heel bijzonder is. Ik wist wel dat er heel veel altaarbeelden van Nehalennia zijn gevonden, maar niet dat het de grootste Europese vondst op dit gebied is. Als we de vondst bij Domburg uit 1647 erbij tellen, dan komt het totale aantal altaarbeelden zelfs op 370.

Ik was ook niet op de hoogte van het feit dat er helemaal geen tempelzuilen gevonden zijn op de bodem van de Oosterschelde, maar wel heel veel hout. Volgens De Bruin is het daarom niet waarschijnlijk, dat de tempel bij Colijnsplaat er heeft uitgezien als het standaard Gallo-Romeinse model met stenen pilaren. Dit betekent dus dat we nog niet weten hoe die de tempel eruit heeft gezien. De vele dakpannen die zijn gevonden wijzen erop, dat er in ieder geval wel een gebouw moet hebben gestaan. Nieuw voor mij was ook dat er aanwijzingen zijn, dat er ooit schilderingen aanwezig zijn geweest op de tempelmuren. Natuurlijk zouden we heel graag willen weten wat voor voorstellingen er ooit op die muren hebben gestaan.

Ook was mij niet bekend dat er mogelijk ooit een bron is geweest bij de tempel, wellicht bedoeld – zoals De Bruin aangaf – voor het verse drinkwater dat de mensen moesten meenemen bij hun tocht overzee. Ik bedacht me hierbij gelijk dat de vele bronnen die verbonden worden met Christelijke Heiligen, waarvan de oorsprong meestal is terug te voeren op reeds bestaande de pre-Christelijke ‘naturreligies’, zich vaak op inlandse locaties bevinden. Bij deze bronnen heeft de drinkwatervoorziening aan de vereerders, voor zover ik weet, nooit een centrale rol gespeeld. In Nederland zijn er nog een aantal van dergelijke bronnen bekend, zoals in Heiloo. Maar in een land als Ierland, bijvoorbeeld, zijn er momenteel nog honderden van zulke gechristianiseerde heilige bronnen te vinden, verspreid over het hele land.¹ Hiermee wil ik aangeven, dat een mogelijke bron bij de Nehalennia tempel niet alleen aangelegd hoeft te zijn voor het verse drinkwater, maar meerdere doelen kan hebben gediend.

Ik wist ook niet dat er bij Colijnsplaat 5 of 6 fragmenten van kleinere stenen beeldjes van Nehalennia zijn gevonden die ongeveer 20 cm groot moeten zijn geweest. Interessant in dit verband is dat elders in Nederland, en in de omliggende landen, op veel plekken ook (fragmenten van) kleinere Godinnebeeldjes van ‘terracotta’ zijn gevonden. De namen van deze Godinnen zijn vaak niet bekend en het materiaal is niet hetzelfde, maar ze zullen vermoedelijk wel een vergelijkbare functie hebben gehad.²

Een ander feit waar ik eigenlijk nog nooit bij had stilgestaan, is dat aan de Zeeuwse kust overgeschakeld moest worden van rivierboten naar zeevaardige boten, en dat de lading dus moest worden overgeheveld van de ene boot naar de andere. Daarmee ontstond vanzelf wat tijd bij de doorreizende handelaren om aandacht te besteden aan de verering van

Nehalennia en wellicht ook om even in contact te komen met de lokale bevolking.

Als laatste wil ik hier nog toevoegen dat ik niet op de hoogte was van het feit dat er nog veel restanten van de Nehalennia tempel op de bodem van de Oosterschelde moeten liggen. Ik was een beetje in de veronderstelling dat men vanaf 1970 was doorgegaan om echt alles op te duiken. Het feit dat men dat niet heeft gedaan, kan erop wijzen dat het belang van deze vindplaats voor het culturele erfgoed toch nog niet helemaal is doorgedrongen tot de beleidsmakers in Nederland. De gedachte dat er waarschijnlijk nog verrassende vondsten kunnen worden gedaan en nog steeds nieuwe dingen ontdekt kunnen worden over Nehalennia, is heel spannend.

Kortom, wat mij betreft viel er sowieso veel op te steken bij deze lezing.

© Rijksmuseum van Oudheden

Een ‘Romeinse Godin’?

Maar er zijn ook wel een paar kritische kanttekeningen te plaatsen. Wat me namelijk gelijk aan het begin van de lezing opviel, is dat Nehalennia door De Bruin werd aangekondigd als een ‘Romeinse Godin’. Aan het einde van de lezing werd door hem wel duidelijk gemaakt – naar aanleiding van een vraag die werd gesteld –, dat de naam van Nehalennia wellicht van Keltische origine is en dat er waarschijnlijk Kelten of Germanen hebben geleefd in het gebied ten tijde van de komst van de Romeinen naar ons land. Maar hij gaf aan dat hij, mede vanwege het ontbrekende wetenschappelijke specialisme, weinig

hierover met zekerheid kon zeggen. Dit was waarschijnlijk ook de reden geweest waarom hij er geen aandacht aan had besteed in de lezing. In een lezing van een half uur kunnen natuurlijk ook niet alle aspecten uitgebreid belicht worden.

Toch verbaasde het mij, dat de Bruin Nehalennia classificeerde als een ‘Romeinse Godin’. Is dit een opvatting die tegenwoordig door meerdere onderzoekers wordt gedeeld? Ik dacht dat zij het er wel over eens waren dat we bij Nehalennia te maken hebben een inheemse, geromaniseerde Godin.

Haar uiterlijke vormgeving mag dan wel Romeins zijn, maar haar naam wijst op een inheemse oorsprong. Als ze een ‘pure’ Romeinse Godin was geweest, hadden de Romeinen haar wel tenslotte wel een andere naam gegeven – een naam uit het bekende Romeinse pantheon. Het is bekend dat ze inheemse godheden, waar mogelijk, omdoopten tot godheden uit dit Romeinse pantheon, of er op zijn minst een Romeinse naam aan toevoegden – zoals bijvoorbeeld bij Hercules Magusanus is gebeurd. Dat dit niet is gebeurd bij Nehalennia, duidt erop dat er geen Romeins equivalent is gevonden. De handhaving van haar inheemse naam heeft natuurlijk ook laten zien hoe sterk haar verering verbonden moet zijn geweest met de Zeeuwse kuststreek.

Weinig spectaculaire pre-Romeinse vondsten

Met name waar het gaat om het ‘boven water halen’ van die inheemse cultuur, lijkt het me heel belangrijk daar niet zomaar aan voorbij te gaan. De wijze waarop Nehalennia wordt geclassificeerd, maakt wat dit betreft een groot verschil. Door de focus in beginsel al sterk te leggen op de inbreng van de Romeinse cultuur, worden de pre-Romeinse elementen eigenlijk meteen al naar de achtergrond geschoven. Nu is het natuurlijk wel zo, dat de voorgangers van de Romeinen geen stenen altaarbeelden hebben gemaakt van Nehalennia, en vrijwel zeker ook nooit een stenen tempel hebben gebouwd om haar te vereren.

Het is in dit verband bekend dat de Kelten – waarvan inmiddels wel met redelijke zekerheid gezegd kan worden, dat zij in de pre-Romeinse tijd in het Nederlandse kustgebied hebben gewoond – hun religie of spiritualiteit voornamelijk in de ‘ongerepte’ natuur beleefden. De aanwezigheid van hun godheden manifesteerde zich in het omringende landschap, en antropomorfe beelden en tempelgebouwen hebben daarin zeker geen centrale rol gespeeld. Dit betekent ook dat, archeologisch gezien, het materiële bewijsmateriaal over de religieuze of spirituele beleving uit de pre-Romeinse tijd natuurlijk grotendeels afwezig is. En als er iets bewaard zou zijn gebleven, zou het ook in het niet vallen bij vergelijking met het imposante Romeinse steen. Je kan je afvragen of het veelvuldige gebruik van steen door de Romeinen, dat zelfs tweeduizend jaar van blootstelling aan zout zeewater heeft kunnen doorstaan, niet flink heeft bijgedragen aan het centraal stellen van de Romeinse cultuur in onze streken.

De verbondheid met het land

Maar toch valt er zelfs op de beeldvorming van de altaarbeelden al wel wat af te leiden over de mogelijke pre-Romeinse verering van Nehalennia. Alhoewel de focus van de doorreizende handelaars en andere passanten – zoals de inscripties duidelijk maken – volledig heeft gelegen op de bescherming die Nehalennia bood bij de risicovolle oversteek overzee, is de uitbeelding van een schip maar op een paar Nehalennia beelden te zien. De elementen die wel veelvuldig aanwezig zijn bij de beeldvorming van Nehalennia zijn de hond en de vruchten, in de mand naast haar en op haar schoot. Aan de aanwezigheid van die vruchten wil ik hier even wat aandacht geven. Ze wijzen namelijk op een hele andere, maar vermoedelijk veel belangrijker rol van Nehalennia: haar rol als vruchtbaarheidsgodin, als bewaakster van de vruchtbaarheid van het land. Dat element is ook aanwezig op het beeld van de drievoudige Nehalennia dat centraal stond in de lezing.

Natuurlijk kan verondersteld worden dat de vruchten in de mand en op haar schoot slechts bedoeld waren als offer. De vruchten zullen zeker ook dat doel hebben gediend. Maar hierin kunnen we ook Nehalennia's relatie tot het omringende land te herkennen. Waarschijnlijk zien we hier een reflectie van een rol die Nehalennia moet vervuld voor de inheemse bevolking, naast die van beschermster tijdens tochten overzee. De vruchten duiden op een verbondenheid met de seizoenen, in het bijzonder met de oogstperiode in de herfst.

We moeten hierbij overigens ook niet vergeten dat godheden in het algemeen, en Godinnen in het bijzonder, vaak meerdere functies tegelijkertijd konden vervullen. Dus haar rol als beschermster bij tochten overzee en als bewaakster van de vruchtbaarheid van het land hoeven elkaar niet uit te sluiten. En waarschijnlijk heeft ze nog wel meer rollen gehad. Er is in dit verband, bijvoorbeeld, door de onderzoeker H. Wagenvoort (ten tijde van de vondsten bij Colijnsplaat) gewezen op de rol van Nehalennia als doodsgodin, als begeleidster van de zielen van overledenen naar de Andere Wereld.³

De aanwezigheid van vrouwen

Het is een feit dat het element van de vruchtbaarheid natuurlijk niet echt goed aansluit bij het beeld van de vereerders dat door de inscripties is opgeroepen: hierin wordt alleen verwezen naar Nehalennia als beschermster tijdens de tochten over de Noordzee. Opvallend hierbij vind ik dat degenen die de

altaarbeelden aan Nehalennia hebben gewijd allemaal *mannen* waren; dat zij – wellicht op een enkele uitzondering na – ook allemaal *doorreizende* Romeinse burgers waren. We kunnen wel aannemen dat hun korte tussenstop om de lading over te hevelen naar een ander schip niet genoeg zal zijn geweest om zich sterk verbonden te gaan voelen met de Zeeuwse kuststreek. Nehalennia's betrokkenheid bij de vruchtbaarheid van het land en de jaarlijkse oogsten moet voor hen daarom weinig of geen betekenis hebben gehad. Maar welbeschouwd is het curieus dat er via de inscripties alleen mannelijke vereerders zijn geïdentificeerd, en dat op de beelden zelf het (heilige) vrouwelijke centraal is gesteld. Het feit dat sommige aspecten van Nehalennia, zoals haar haardracht en haar kleding, specifiek zijn geweest voor die kuststreek, geeft al aan dat de vrouwen prominent aanwezig moeten zijn geweest in de toenmalige samenleving – prominent genoeg om weerspiegeld te worden in de beeldvorming van een Godin. Moeten we ervan uitgaan dat zich afzijdig hebben gehouden van de Nehalennia verering? Ik denk het niet.

Naar mijn idee duidt het element van de vruchtbaarheid, naast de eerdergenoemde verbondenheid met het omringende land, op de aanwezigheid van vrouwen in de toenmalige samenleving en op hun betrokkenheid bij de verering van Nehalennia. De vruchtbaarheid van het land en de vruchtbaarheid van de vrouw zijn altijd onlosmakelijk met elkaar verbonden geweest. Dat zie je ook in mythologische voorstellingen: de stap van een Godin met vruchten op haar schoot naar een Godin met een kind op haar schoot is nooit heel groot geweest. Kortom, we mogen er daarom niet zomaar van uitgaan dat alleen maar doorreizende mannen Nehalennia hebben vereerd. Misschien is het zelfs wel zo geweest dat onder de inheemse bevolking juist de vrouwen een centrale rol hebben gespeeld. Als dat het geval is geweest, dan wordt daarmee de verering van Nehalennia in een compleet ander perspectief gezet...

De drievoudige Godin

Ik wil nog iets meer zeggen over de drievoudige uitbeelding van Nehalennia die Jasper de Bruin als topstuk centraal heeft gesteld in zijn lezing. Dat is inderdaad een heel bijzonder beeld. Zoals hij aangaf zijn er maar twee van dergelijke beelden aangetroffen, één in Colijnsplaat en één in Domburg, en duidt dit erop dat deze drievoudige uitbeelding doelbewust moet zijn geweest. Hij maakt in dit verband terecht de verbinding met de drievoudige *Matrona*

beelden die in Duitsland zijn aangetroffen langs de Rijn en de Moezel. Deze drievoudige Gallo-Romeinse vormgeving van de Godin – die elders ook wel wordt aangeduid met de term *Matres* – komt in deze periode trouwens ook voor Frankrijk en Engeland.

Hieraan kan nog worden toegevoegd dat de drievoudigheid een element is dat in een veel breder verband onlosmakelijk verbonden is geweest het Godinnenerfgoed – en ook hele oude wortels heeft. Deze drievoudigheid weerspiegelde de diepe verbondenheid van de Godin met cycli van de natuur. Die cycli werden verbeeld via de drie vrouwelijke aspecten van de jonge vrouw, de moeder en de oude vrouw. Hiermee werd uitdrukking gegeven aan het natuurlijke proces van de ‘eeuwige wederkeer’, waarin het einde nooit als een einde werd beschouwd maar altijd weer doorstroomde naar het begin. Haar aanwezigheid werd niet alleen beleefd door het volkomen opgenomen voelen in de cycli van de seizoenen, maar ook in de menselijke wereld als het voortgaande proces van geboorte, leven, dood, en wedergeboorte – als één van de vele manifestaties van de natuurcycli.⁴

© Rijksmuseum voor Oudheden

Het hoeft geen betoog dat we hierbij eigenlijk niet in de verleden tijd hoeven te spreken, want juist in onze huidige tijd zijn we aan het herontdekken hoe ons leven nog steeds volkomen wordt bepaald door het opgenomen zijn in de cycli van de natuur. Daarom doen we er goed aan om ons te beseffen dat de drievoudige uitbeelding van Nehalennia niet alleen een interessante historische betekenis heeft.

Nehalennia: een naam of een bijnaam?

Over het feit dat de verering van Nehalennia slechts beperkt was tot de Zeeuwse kuststreek, kan het volgende opgemerkt worden. Wij hebben de neiging om de naam van de Godin ook echt als haar naam te beschouwen. Er is door onderzoekers echter op gewezen, dat de specifieke namen waarmee

Godinnen werd aangeduid vaak slechts ‘bijnamen’ waren, waarmee zij werd aangeduid op lokaal, inheems niveau. De taalwetenschapper Peter Alexander Kerkhof heeft er in verband op gewezen dat de term *Dea* (Godin), die altijd voor de naam van Nehalennia werd geplaatst in de altaar inscripties, betekende dat ‘Nehalennia’ een *attribuut* was van de Godin. Het was een *titel*, die verwees naar een lokale manifestatie van de Godin en dus niet haar ‘echte naam’ weergaf.⁵ We kunnen hier een vergelijking maken met de katholieke verering van Maria. Bekend is dat zij door de eeuwen heen talloze bijnamen of titels heeft gekregen, die verwezen naar haar specifieke rol of betekenis op lokaal niveau. Voor iedereen in de lokale gemeenschap was het vanzelfsprekend, dat met de specifieke bijnaam of titel waaronder *Onze-Lieve-Vrouw* bekend stond, één en dezelfde Maria werd bedoeld.⁶

Als Nehalennia slechts een titel en niet haar ‘echte naam’ is geweest, dan roept dit natuurlijk wel de vraag op hoe haar ‘echte naam’ geluid zou kunnen hebben... Maar goed, we kunnen het helaas niet meer vragen aan de toenmalige lokale gemeenschap. Dit principe maakt het in ieder geval wel veel begrijpelijker waarom haar naam tot nu toe alleen aan de Zeeuwse kust is aangetroffen: haar bijnaam of titel was nauw verbonden met die specifieke streek. En interessant is dat daardoor ook de andere Godinnen in beeld komen die in diezelfde periode zijn vereerd in het Nederlandse rivierengebied: Nehalennia blijkt dan niet los te staan van die andere Godinnen. Er zijn veel altaarbeelden, of fragmenten daarvan, gevonden van Godinnen met (bij)namen die soms maar een enkele keer voorkomen, waaronder *Dea Arcanua*, *Dea Hurstrga*, *Dea Iseneucaega*, *Dea Sandraugida*, *Dea Viradecdis*, *Dea Rura* en *Dea Hludana*.⁷ Ook hier zouden we dan niet te maken hebben met allemaal verschillende Godinnen, maar met verschillende lokale manifestaties van één en dezelfde Godin. En we moeten niet vergeten dat er, zoals eerder al is vermeld, ook vele (fragmenten van) kleine terracottabeeldjes op diverse locaties in Nederland zijn gevonden, waarvan de naam vaak niet bekend is. Meer over al deze Godinnen op het Nederlandse grondgebied, en de onderwaardering van hun culturele waarde, kan worden gelezen in mijn artikel *De Godinnen van de Lage Landen*, dat ik in 2008 heb geschreven (toen ik zelf trouwens ook nog niet zo bewust was van het feit dat de namen van de Godinnen in feite bijnamen of titels zijn).⁸

De Keltische cultuur van de Menapiërs

De Bruin gaf aan in zijn lezing dat er weinig met zekerheid gezegd kan worden over het inheemse volk dat voor komst van de Romeinen in de Zeeuwse kuststreek heeft geleefd. Ik denk dat er toch wel iets over gezegd kan worden: de kans is namelijk redelijk groot dat dit het Keltische volk van de Menapii is geweest. Van deze Menapiërs is het bekend dat zij ten tijde van keizer Augustus in Noord-Brabant en aan de kust van Vlaanderen hebben gewoond, maar dat zij daarvoor, ten tijde van Caesar, een stuk noordelijker hebben gewoond – volgens sommigen zelfs tot aan de (oude) Rijn die toendertijd de grens van het Romeinse Rijk is gaan bepalen.⁹ Het is dus waarschijnlijk dat zij ten tijde van Caesar ook aan de Zeeuwse kust hebben gewoond. Als we vervolgens naar de datering van de Nehalennia beelden kijken, rond 200 n. Chr., dan zit daar natuurlijk wel een gat tussen van een paar honderd jaar. Maar we moeten ons ook bedenken dat zo'n streekgebonden Godinverering niet van de ene of de andere dag tot leven gekomen kan zijn: deze moet al bestaan hebben toen de Menapiërs nog in die streek woonden.

Het interessante van dit volk is ook, dat het heel bedreven is geweest in de zeevaart. In het oosten van Ierland zijn tal van plaats- en streeknamen gevonden die nog terug te voeren zijn op de aanwezigheid van de Menapii. De Ierse onderzoeker Norman Mongan heeft daar een interessant boek(je) over geschreven.¹⁰ Zijn onderzoek heeft laten zien dat het heel denkbaar is dat dit volk, of nazaten van hen die hun cultuur hebben overgeërfd, een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de bloei van de handel en de zeevaart in het Zeeuwse kustgebied in de eerste eeuwen van onze jaartelling.¹¹

Jasper de Bruin heeft er in zijn promotieonderzoek, waarop hij in 2017 is gepromoveerd bij de Universiteit Leiden, op gewezen dat de Cananefaten in de eerste eeuwen van onze jaartelling in het Nederlandse kustgebied hebben gewoond tussen Leiden en Rotterdam. Dit betekent dat het niet voor de hand ligt om dit volk te associëren met de Nehalennia verering. Interessant is dat er volgens hem aanwijzingen zijn dat de Cananefaten niet stonden te popelen om 'Romein' te worden, en lange tijd hun eigen spullen, werkwijze en identiteit hebben behouden onder het Romeinse bewind. Dit zal ook gegolden hebben voor hun religieuze/spirituele beleving, en dit zal niet anders zijn geweest bij de Menapiërs, die iets verder naar het zuiden aan de kust woonden.¹²

Als er voor de komst van de Romeinen naar het Nederlandse grondgebied een Keltische cultuur heeft bestaan aan de Zeeuwse kust, dan wordt het trouwens ook aannemelijker dat Nehalennia een bijnaam of titel geweest moet zijn geweest van de Godin: dit wordt namelijk ondersteund door de Keltische mythologie. Volgens de Engelse archeoloog Barry Cunliffe zijn alle Godinnen in de Ierse overlevering van de Keltische mythologie reflecties van de *Moeder Aarde Godin* (en zijn alle mannelijke Goden reflecties van de Tribale God).¹³ De Ierse keltoloog Proinsias Mac Cana heeft er in dit verband op gewezen dat in het Keltische Ierland de Godin een personificatie was van het land, en dat er aanwijzingen zijn dat er op het Europese continent vergelijkbare religieuze opvattingen bestaan hebben.¹⁴ Dit zou dus ook het geval kunnen zijn geweest in de Zeeuwse kuststreek. Hierboven heb ik er al op gewezen dat bij Nehalennia de verbondenheid met het land uitgedrukt werd door de mand met vruchten en de vruchten op haar schoot. Als bewaakster van de vruchtbaarheid van het land, was zij een lokale manifestatie van de Moeder Aarde Godin.

Alhoewel de vondsten bij Domburg en Colijnsplaat hebben laten zien dat de verering van Nehalennia daar centraal heeft gestaan, zijn er toch ook wel een paar mannelijke Romeinse Goden uitgebeeld waarin nog een reflectie schuil zou kunnen gaan van de Keltische Tribale God. Maar anders dan de Godenparen die in de omringende landen zijn vereerd – waaronder Mercurius en Rosmerta, Apolla Grannus en Sirona, Mars en Nemetona, en Sucellus en Nantosuelta –, zijn aan de Zeeuwse kust die Goden nooit samen met Nehalennia afgebeeld. Het is vrij opvallend dat bij deze Godenparen de betreffende God meestal een Romeinse (deel)naam draagt, maar dat de Godin vrijwel altijd alleen een inheemse naam heeft. Door dit feit wordt bevestigd dat de Godinnen als lokale manifestaties van de Moeder Aarde Godin nauw verbonden waren met het omringende land(schap), en dat zij dit voor de komst van de Romeinen ook al lang moeten zijn geweest.¹⁵

Onderzoek

Voor mensen die meer willen weten over de Nehalennia vondsten en haar verering, wees De Bruin op het boek van P. Stuart, *Nehalennia. Documenten in steen*, dat in 2003 is gepubliceerd. Natuurlijk hoeft niet alle beschikbare literatuur te worden vermeld in een korte lezing, maar als het gaat om recent verschenen boeken, dan zijn er volgens mij nog wel een paar andere boeken die de aandacht verdienen. In dit verband wil ik wijzen op twee boeken die

Annine van der Meer in 2015 heeft gepubliceerd, waarin zij nieuw licht op de Nehalennia verering heeft geworpen en deze ook in een bredere context heeft geplaatst.¹⁶ Er zijn daarnaast ook een paar interessante boeken van de Engelse archeologe Miranda Green, waarin zij aandacht heeft besteed aan de romanisering van het Keltische erfgoed en de verering van Nehalennia in een Keltische context heeft geplaatst.¹⁷ Zelf heb in 2017 het artikel *Nehalennia verering in Engeland?* geschreven – een artikel waarin ik heb onderzocht in hoeverre er aan de andere kant van de Noordzee, in het Engelse graafschap Kent, sporen zijn te vinden van de Nehalennia verering.¹⁸

Het beeld en de plek

Het is goed dat we ons realiseren dat archeologische vondsten veel meer zijn dan mooie objecten die opgesteld staan in een museum. In een museum bevinden ze zich eigenlijk per definitie op de verkeerde plek: ze horen namelijk thuis in het landschap waarmee ze onlosmakelijk verbonden zijn geweest. Tezamen met de beelden van de andere Godinnen, hebben de beelden van Nehalennia ons iets belangrijks te vertellen over onze eigen verbondenheid met het omringende landschap. Dat is met name in onze huidige tijd van klimaatverandering steeds belangrijker geworden.

In dit verband heeft Jean Markale, een Franse onderzoeker van het Keltische erfgoed, het volgende gezegd: ‘Als, in oude tijden, een beeld op een zorgvuldig bepaalde plaats was opgesteld, dan bevestigde zijn aanwezigheid zich daar als een element van concentratie, van kristallisatie, van verschillende magnetische stromen, tellurisch en kosmisch. In deze zin was het beeld onmisbaar op deze precieze plek. Eenmaal verplaatst (...) verloor dit beeld al zijn kracht. En als we deze redenering tot het einde volgen, dan moeten we concluderen dat alle beelden, zowel zogenoemde heidense als Christelijke, die gered zijn van vernietiging en in musea zijn ondergebracht, alle spirituele en religieuze waarde verloren. (...) Elk beeld dat naar een museum is verbannen wordt een levenloos object.’¹⁹ Dit neemt natuurlijk niet weg, dat het heel mooi is dat er in het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden een mooie plek is gereserveerd voor de vondsten van de Nehalennia beelden. Ik heb die plek regelmatig met veel plezier bezocht. Maar het ook goed om te bedenken, dat door de verhuizing van de beelden naar een museum ook iets belangrijks verloren is gegaan.

Een observatie van de Franse archeoloog Jean-Pierre Mohen, waar ik op stuitte in het kader zijn onderzoek naar de megalithische cultuur uit de

steentijd, heeft volgens mij ook betekenis voor de latere Keltische en Romeinse cultuur: ‘Sinds de Neolithische tijd is het landschap (...) gemarkeerd door de kracht van traditie, geassocieerd met specifieke plekken. Erkenning van dit magische en heilige landschap moet een essentiële fase in de evolutie van de mensheid vormen die nodig is voor ons vandaag, en waarin sommige schrijvers graag creatieve en spirituele vitaliteit willen herontdekken.’²⁰ De beelden van Nehalennia hebben wat dit betreft het landschap van de Zeeuwse kust gemarkeerd.

Wat de herontdekking van de ‘creatieve en spirituele vitaliteit’ betreft: niet alleen de relatie tussen de beelden en het omringende landschap is belangrijk hierbij, ook de objectieve afstand tot het onderzoeksobject die nog steeds wordt geëist wordt van wetenschappers kan hierbij in de weg komen te staan. Daarmee snijden zij namelijk, waarschijnlijk onbedoeld, voor zichzelf de weg af naar het begrijpen van de subjectieve beleving – naar het proberen voor te stellen hoe onze verre voorouders ooit de Nehalennia verering van binnenuit beleefd hebben in hun dagelijkse bestaan.

Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van het rijke Nehalennia erfgoed, en van de betekenis ervan in de 21ste eeuw, is volgens mij een brede en verbeeldingsrijke aanpak nodig, waarbij we ‘buiten de gebaande paden’ durven te treden. Verder wacht ik natuurlijk met spanning op wat er in de komende tijd nog opgevist zal worden vanaf de bodem van de Oosterschelde. En wie weet wat er op andere locaties op de zee- of rivierbodem, of verborgen onder duinzand, nog ligt te wachten op (her)ontdekking.

Leiden, mei-juni 2021

Noten

¹ Zie hierover bijvoorbeeld: Patrick Logan, *The Holy Wells of Ireland*, Colin Smythe, 1980.

² Zie de artikelen van Georgette van Boekel hierover: Georgette M.E.C. van Boekel, *Romeinse terracotta's*, Museumstukken VI, Vereniging van Vrienden van het Museum Kam – Nijmegen 1996, p 14-20; G.M.E.C. van Boekel, ‘Moedergodinnen en Venus. Romeinse terracotta beeldjes in Noord-West Europa’, *Westerheem*, AWN, XXXV, no. 1, febr. 1986, p. 14-27.

³ H. Wagenvoort, ‘Nehalennia and the Souls of the Dead’, *Mnemosyne*, Series IV, Volumen XXIV, Fasciculus 3, Lugduni Batavorum, E.J. Brill 1971, p. 273-292.

⁴ Zie over het fenomeen van de Drievoudige Godin, bijvoorbeeld: Adam McLean, *The Triple Goddess. An Exploration of the Archetypal Feminine*, Phanes Press, 1989.

⁵ Peter Alexander Kerkhof, ‘Nehalennia. Taalkundige oplossing voor een Zeeuws raadsel.’, in: *Neerlandistiek*, 25 oktober 2016; zie ook: Simon Brighton & Terry Welbourn, *Echoes of the Goddess. A quest for the Sacred Feminine in the British Landscape*, Ian Allan Publishing, Hershham 2010, p. 126; Apuleius schreef al in *De Gouden Ezel*, dat er slechts één Godin was, Isis, en dat alle andere Godinnen in feite aspecten waren van deze ene Godin.

⁶ Wat de lokale titels of bijnamen van Maria in Nederland en België betreft, geeft Jo Claes veel voorbeelden: Jo Claes, *De vele gedaantes van Maria. Meer dan 500 afbeeldingen uit de Lage Landen*, Davidsfonds/Kok, 2011.

⁷ Ik vond een website waarop veel informatie bij elkaar is gebracht over de inheemse Goden en Godinnen die in ons land en aangrenzende landen zijn vereerd:

<https://godenvaneigenbodem.com/>.

⁸ Het artikel *De Godinnen van de Lage Landen* kan worden gedownload van mijn website: <https://www.wimbonis.nl> (via ‘menu’ en ‘artikelen’). In dit artikel laat ik zien dat vondsten van de vele Godinnenbeelden en ‘beeldjes in het Nederlandse rivierengebied (en verhoudingsgewijs weinig vondsten van mannelijke Goden) er op wijzen de in de inheemse religieuze of spirituele beleving van onze voorouders het accent heeft gelegen op Godinverering. Omdat wij ervan uitgaan dat een mannelijke God altijd moet hebben gestaan in de religiebeleving (en ons waarschijnlijk weinig kunnen voorstellen bij een religieuze beleving waarin een Godin centraal heeft gestaan), is het me opgevallen dat in studies over de religieuze beleving van onze voorouders vrijwel altijd eerst aandacht wordt besteed aan de Goden en later pas aan de Godinnen.

⁹ S.J. de Laet, *The Low Countries* (London 1958) 149; J. Lendering, *Aan de randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems* (Amsterdam 2000) 60. Caesar heeft in zijn *De Bello Gallico* (IV 1) beschreven dat de Menapii land ten noorden van de Rijn bewoonden, dichtbij de monding van die rivier. Van Es denkt echter dat zij niet tot in de regio van Leiden hebben gewoond, omdat Caesar naar zijn idee met de Rijn waarschijnlijk de Waal heeft bedoeld. Zie: W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 27.

¹⁰ Norman Mongan, *The Menapia Quest. Thousand years of the Menapii: seafaring Gauls in Ireland, Scotland, Wales and the Isle of Man, 2016 BC – 1900 AD*. The Herodotus Press, Dublin 1995, p. 8-10. Over de connectie tussen Zeeland en de Menapii zegt hij het volgende: ‘Watts Peyster quotes Eyndius, a Zeelandic historian (1575-1614) who stated that the Zeelandic islands – as shown from the writings of Strabo and Caesar – were under the jurisdiction of the Menapii.’ Volgens Mongan kende deze stam een lange zeevaartstraditie, die o.a. vanuit Domburg gericht was op Engeland: ‘The tribes of the Venetii, Santones, Menapii and Morini were the leading mariners on the coast of Gaul. As far back as the Hallstatt period, and possibly even earlier, there had been an important trade with the British Isles and the seafaring Gaulish tribes acted as intermediaries in this traffic with the Mediterranean world. The most important cross-Channel routes went from Rouen to Clausentum (near modern Southampton) and from Boulogne to Dover. Another busy route led from Nijmegen, Fectio and Domburg near the mouth of the Rhine, to the east coast of Britain and on to London.’

¹¹ Hoewel de lijn vanuit de cultuur van de Menapiërs natuurlijk moeilijk direct is door te trekken naar de latere internationale reputatie van de Nederlanders op het gebied van handel en zeevaart, is het wat mij betreft wel duidelijk dat we met onze cultuur veel meer in de voetsporen zijn gaan lopen van de Menapiërs, dan de die van de inlandse Batavieren.

¹² Zie: <https://erfgoedstem.nl/hoer-zuid-hollands-volk-identiteit-behield-romeinse-tijd/> en <https://www.universiteitleiden.nl/agenda/2017/11/rurale-gemeenschappen-in-de-civitas-cananefatium-50-300-na-christus>

¹³ Barry Cunliffe, *The Celtic World*, BCA, 1992, p. 72.

¹⁴ Proinsias Mac Cana, *Celtic Mythology*, Chancellor Press, 1997, p. 19, 25 en 92-93.

¹⁵ Marie-Louise Sjoestedt, *God and Heroes of the Celts*, Turtle Island Foundation, 1994, p. 30.

¹⁶ Annine van der Meer, *Nieuw licht op Nehalennia. Over een Zeeuwse Moedergodin uit de Vaderlandse geschiedenis*, PanSophia Press, Den Haag 2015; Annine van der Meer, *De Drie Dames uit Duitsland. De Matronen en Nehalennia, Moedergodinnen uit de Vaderlandse geschiedenis*, PanSophia press, 2015.

¹⁷ Zie o.a.: Miranda Green, *Symbol & Image in Celtic Religious Art*, Routledge, 1992; Miranda Green, *Celtic Goddesses. Warriors, Virgins, Mothers*, The British Museum Press, London 1995.

¹⁸ Ook dit artikel kan worden gedownload van mijn website.

¹⁹ Jean Markale, *The Great Goddess. Reverence to the Divine Feminine from the Paleolithic to the Present*, Inner Traditions, 1999, p. 36-37.

²⁰ Jean-Pierre Mohen, *The World of the Megaliths*, Cassell, 1989, p. 31-32.